

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Курганов Анваржон,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари
университети мустақил изланувчиси,
Тошкент, Ўзбекистон
e-mail: anvarjon74_74@mail.ru

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҲАРБИЙ ТЕРМИНЛАРНИНГ СТРУКТУР ХУСУСИЯТЛАРИ

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-3-106>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада инглиз ва ўзбек тилларида қўлланиладиган ҳарбий терминларнинг структур хусусиятлари борасида баҳс юритилади. Ҳарбий терминлар қўшин турларини ифодаловчи, ҳарбий штаб, умумтактик, ҳарбий топографик, ҳарбий саф ва ҳарбий-ташкилий фаолиятга оид терминлар гуруҳларига ажратиб, таснифланди. Тадқиқотга оид тўпланган материаллар таҳлилидан инглиз ва ўзбек тили ҳарбий терминларини ҳосил қилишда аффиксация, конверсия ва композицион усулларнинг сермахсул усуллардан эканлиги маълум бўлди. Бундан ташқари, инглиз ва ўзбек тиллари ҳарбий терминларининг умумий миқдорини қайси сўз туркумларига мансублигини билиш мақсадида терминлар лингвостатистик усул мезонларига асосланиб таснифланди. Шу билан биргаликда, ҳозирги инглиз ва ўзбек тили ҳарбий терминологиясида мавжуд қисқартмаларнинг сўз ясовчи элементлари билан боғлиқ структур моделлари ҳам кўриб чиқилди.

Калит сўзлар: ҳарбий термин, терминология, лексема, терминологик бирлик, сўз яшаш, аффиксация, луғат, конверсия, композицион усул, аббревиация.

Курганов Анваржон,
Соискатель Узбекского государственного
университета мировых языков,
Ташкент, Узбекистан
e-mail: anvarjon74_74@mail.ru

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОЕННЫХ ТЕРМИНОВ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

АННОТАЦИЯ

В статье обсуждаются структурные особенности военных терминов, используемых в английском и узбекском языках. Военные термины были разделены на группы по воинским типам, генеральному штабу, общетактическому, военно-топографическому, воинским званиям и военно-организационным видам деятельности. В результате анализа собранных материалов исследования было определено, что методы аффиксации, преобразования и композиции являются наиболее эффективными при формировании английских и узбекских военных терминов. Кроме того, чтобы выяснить, к каким группам слов относится общее

количество военных терминов в английском и узбекском языках, термины были классифицированы по критериям лингвостатистического метода. В то же время были рассмотрены структурные модели, связанные с словообразовательными элементами существующих сокращений в современной английской и узбекской военной терминологии.

Ключевые слова: военный термин, терминология, лексема, терминологическая единица, словообразование, аффиксация, словарь, преобразование, метод композиции, аббревиатура.

Kurganov Anvarjon,
Competent for the Uzbekistan State
University of World Languages,
Tashkent, Uzbekistan
e-mail: anvarjon74_74@mail.ru

STRUCTURAL FEATURES OF MILITARY TERMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

ANNOTATION

The article discusses the structural features of military terms used in the English and Uzbek languages. Military terms were divided into groups according to military types, general staff, general tactical, military topographic, military ranks and military organizational activities. As a result of the analysis of the collected research materials, it was determined that the methods of affixation, transformation and composition are the most effective in the formation of English and Uzbek military terms. In addition, in order to find out to which groups of words the total number of military terms in the English and Uzbek languages belongs, the terms were classified according to the criteria of the linguistic-statistical method. At the same time, structural models associated with derivational elements of existing abbreviations in modern English and Uzbek military terminology were considered.

Keywords: military term, terminology, lexeme, terminological unit, word formation, affixation, vocabulary, transformation, composition method, abbreviation.

Инсоният жамиятининг ҳарбий фаолиятга ва қуролли кучлар тузилмасига муносабати ҳарбий терминологиянинг шаклланиши ва истиқболдаги ривожига таъсир қилади. Таъкидлаш жоизки, ҳарбий терминология нафақат турли ҳарбий ҳаракатлар, балки ҳарбий ислохотлар ва туб ўзгаришлар натижасида бойиб, янада мукаммаллашиб боради. Шунга кўра, ҳарбий терминларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш, таснифлаш мумкин:

Қўшин турларини ифодаловчи терминлар – ушбу терминлар ҳарбий қисмларга хос тушунчаларни ифодалаш учун қўлланилади. Масалан: **artillery** – артиллерия; **infantry** – пиеда аскар; **radiotechnical troops** – радиотехник қўшинлар; **air force** – ҳарбий ҳаво қўшинлари; **airborne troops** – ҳаво - десант қўшинлари.

Ҳарбий штаб терминлари – ушбу терминлар ҳарбий органларда шахсий таркибни бошқариш учун кенг қўлланилади. Масалан: **headquarters** – штаб; **staff car** – штаб вағони; **personnel** – шахсий таркиб ва б.

Умумтактик терминлар – мазкур терминлар умумтактик вазифаларни амалга ошириш жараёнида, умумҳарбий жанг олиб бориш ва унга тайёргарлик кўришда қўлланилади. Масалан: **defense** – муҳофизат; **provost corps** – 1) ҳарбий полиция, 2) ҳарбий майдон жандармерияси; **offensive** – ҳужум ва ҳ.к.

Ҳарбий-ташкилий фаолиятга оид терминлар – ушбу терминлар қуролли кучларнинг турли таркибий бўлинмаларида қўлланилади. **Unit** – бўлинма; **company** – рота; **battalion** – батальон; **division** – дивизия.

Ҳарбий топографик терминлар – жойни ўрганишдаги мақсадли кўрсатмалар: **topographic map** – топографик харита; **cartography** – картография; **land survey** – куруқликни суратга олиш; **aerophotography** – аэро (ҳаводан) суратга олиш шулар жумласидандир.

Ҳарбий саф терминлари – ҳарбий хизматчиларни сафга тайёрлаш ва қўмондонлик нутқларида қўлланилади. Масалан: **Arms, port!** - Қуроллар кўкракка!; **Eyes, right!** - Ўнгга текислан!

Ҳарбий терминларнинг аксарияти замонавий инглиз тили учун хос бўлган сўз яшашнинг янги усули бўлмиш семантик усул орқали ҳосил бўлади. Сўз яшаш моделлари ҳақида сўз юритилганда ҳарбий терминология тараққиёти жараёни ва ҳали луғатларда акс этиб улгурмаган янги терминларнинг структур-семантик хусусиятларини чуқурроқ англаш мақсадга мувофиқ.

Морфологик усул орқали сўз яшашда морфемаларнинг ўзаро бирикуви натижасида янги сўзлар ҳосил бўлса, лексик-семантик усул билан ясалган сўзларда муайян лексеманинг маъносида услубий жиҳатдан маънонинг кўчиши ёки семантик қўламнинг кенгайиши, шунингдек, янги товушлар ҳосил бўлмасдан сўздаги маънонинг ўзгариши содир бўлади.

Қоғиштирилаётган тиллардаги ҳарбий терминологик бирликлар турли усуллар: 1) морфологик; 2) семантик; 3) ўзлаштириш; 4) синтактик ва аббревиатуралар ёрдамида ҳосил бўлади. Морфологик усул сермахсул усуллардан бири бўлиб, у 1) суффиксация; 2) префиксация; 3) аффиксацияни ўз ичига олади.

Аффиксация усулида турли сўз ясовчи қўшимчалар (олд ва орт қўшимчалар)ни қўшиш орқали янги терминлар ҳосил қилиш назарда тутилади. Масалан: **immobile** – ҳаракатланмоқ; **unarmed** – қуролланмаган; **maintainability** - таъмирга яроқлилиқ; **surveillance** - кузатиш, назорат; **deterrence** - даҳшатга солмоқ; **reunion** - бирлашиш, қайтадан қўшилиш.

Инглиз тили ҳарбий терминларининг ҳосил бўлишида сўз туркумларидан **от, сифат, феъл ва равиш** сермахсул экани аниқланди.

Бундан ташқари, соҳа терминларининг ясалиши (**от, сифат, феъл ва равиш**дан ташкил топган терминлар моделларининг ҳосил бўлиши)да қуйидаги маҳсулдор сўз ясовчи қўшимчалар муҳим аҳамиятга эга:

ant - commandant – “коммендант” (мустаҳкамланган ҳудуд ёки қалъадаги қўшин бошлиғи); **ee** - inductee – “ҳарбий хизматга чақирилувчи”; **eer** - cannoneer – “артиллериячи”, “тўпчи”; **ence** - deterrence – “даҳшатга солиш”; **ent** - deterrent – “даҳшатга солувчи”; **er** - launcher – “ишга тушириш қурилмаси”; **booster** – “тезлаштиргич”, кучайтиргич”; **gunner** – “мўлжалга олувчи аскар”; **ese** - navalese – “денгиз флоти”; **ier** - grenadier – “граната билан қуролланган аскар”; **bombardier** – “артиллериячи аскар”; **ion** - reunion – “собиқ ҳарбий хизматчилари йиғилиши”; **ite** - satellite – “сунъий йўлдош”; **ment** - bombardment – “бомба ёғдириш”; **environment** – “атроф-муҳит”; **or** - monitor – “кузатувчи”; **detonator** – “портлатгич модда”; **out** - breakout – “бирдан бошланмоқ” (уруш); **blackout** – “ноқоблаш”; **ry** - weaponry – “қурол-яроғ”; **missilery** – “ракета техникаси”.

Қуйидаги қўшимчалар **сифат**-терминларни ҳосил қилишда фаол қўлланилади:

able - droppable – (бомба) “ташланадиган ҳудуд”; **al** - conventional – “шартли”; **operational** – “тезкор”; **ible** - convertible – “конверсияланадиган”; **ic (al)** - strategic – “стратегик”; **tactical** – “тактик”; **less** - recoilless – “орқага тепмайдиган тўп” (қурол); **ous** - amphibious – “ҳам сувда ҳам қуруқликда яшовчи”.

Феъл-терминларни ҳосил қилишда қўлланиладиган қўшимчалар қуйидагилардан иборат:

ate - activate – “фаоллаштириш”; **ize** - mobilize – “сафарбар этмоқ”.

От сўз туркумидан ясалган терминларнинг ҳосил бўлишида кенг қўлланиладиган олд (префикслар) қўшимчалар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

anti - antimissile – “ракета қуролига қарши”; **counter** - counterinsurgency – “исёни бостириш чоралари”; **dis** - disorganization – “бузғунчилик”; **ex** - exfiltration – “шахсий таркибни душман назорати остидаги ҳудуддан кўчириш ва хавфсиз зонага етказиш тактикаси”; **over** - overkill – “кўп миқдорда одам ўлдириш” (оммавий қирғин қуролидан фойдаланган ҳолда)

Инглиз тили ҳарбий терминологиясида **феъллар** билан фаол бирикувчи олд (префикслар) қўшимчалар эса қуйидагилар:

counter – counterattack – “қарши хужум”; counteract – “қаршилик кўрсатмоқ”; **de** – debrief – “ҳарбий топширикни бажаргандан сўнг сўров”; decontaminate – “зарарсизлантормоқ”; **dis** – discharge – “топширикни бажармоқ”; **em** – emplane – “самолётга юкламоқ”; **en** – entrench – “мудофаа иншоотларини мустаҳкамламоқ”; **out** – outgeneral – “жанг қилиш маҳорати”; outgun – “қуролсизланиш”; outmaneuver – “моҳир тактика орқали устунликка эришиш”; **over** – overrun – “бостириб кирмоқ”, “забт этмоқ”; overpower – “устун келмоқ”; **under** – understaffed – “тўлдирилмаган штат”; undermine – “портлатиб юбормоқ”

Куйидаги олд (префикслар) қўшимчалар асосан **сифатлар** билан бирикади:

extra – extravehicular – “космик кемадан очик фазога чиқиш”; **in** – inaccessible – “эгаллаб бўлмайдиган”; invincible – “енгилмас”; **inter** – interallied – “иттифоқ кучларига оид”; **non** – nonnuclear – “ядро қуроли қўлланилмайдиган”; nonexpendable – “сарфланмайдиган”; **post** – postwar – “урушдан кейин”; postflight – “парвоздан кейин”; **pre** – prewar – “урушдан олдин”; prelaunch – “ракета учуришдан олдин”; **under** – underarmed – “қуролсиз” ва б.

Келтирилган мисоллардан кўринадики, инглиз тили ҳарбий терминологиясида сўз яшаш усулларининг бошқа терминологияларга қараганда ўзига хос жиҳати мавжуд. Бунда, терминларнинг морфологик усул орқали ҳосил бўлишида аффиксациянинг ўрни бекиёс бўлиб, унда сўз туркумларининг иштироки ҳам анча фаолдир. Мураккаб сифатли бирикмаларда ўзи боғланган сўз билан бирга қўшма сўзларнинг ҳам ифодаланишини учратиш мумкин: Масалан: **battlewise** – жанг+овар; **infantry-heavy** – оғир пиёда аскар; **seaworthy** – денгизда юришга оид; **trigger -happy** – жанг+овар. Шунингдек, феълларда **em** – олд қўшимча (префикс)сини кўришимиз мумкин. Масалан: **bus** – автобус сўзига **em** – олд қўшимча (префикс)си қўшилса **embus** - ҳибсга олмоқ; **plane** – самолёт – **emplane** – самоёлатга ортмоқ каби янги маънодаги сўзлар ҳосил бўлади.

Ҳарбий терминологияда **композицион усул** ҳам анча маҳсулдор бўлиб, ўзак сўзга бир, икки ёки ундан ортиқ сўзларни қўшиш натижасида янги сўзларни ҳосил қилиш тушунилади. Масалан: **dim** – “қоронғу”, **dim – out fire** – “қоронғулаштириб ўт очмоқ”; **aircraft** – “самолёт”, **break-through of aircraft** – “самолётнинг ёриб ўтиши”. Ушбу ўринда куйидаги асосий моделларни қайд этиб ўтиш лозим:

а) **мураккаб отлар:**

от + от: **aircraft** – “самолёт”; **battlefield** – “жанг майдони”; **bridgehead** – “ҳарбий операцияга тайёргарлик кўриладиган майдон”.

от + олд (префикс) қўшимча ёрдамида ясалаган: **man-of-war** – “ҳарбий кема”;

сифат + от: **strongpoint** – “таянч пункт (ҳимоя тизимидаги)”;

феъл + равиш: **countdown** – “ишга туширишдан олдин тайёргарлик вақти” (ракетани); **break-through** – “ёриб ўтиш”.

б) **мураккаб сифатлар:**

от + сифат: **battlewise** – “жанговар”; **infantry-heavy** – “оғир пиёда аскар”; **seaworthy** – “денгизда суза оладиган” (кема);

от + сифатдош I: **armor-piercing** – “бронтешар”; **target-seeking** – “нишон қидирувчи”;

от + сифатдош II: **air-delivered** – “ҳаво орқали етказиб бериладиган”; **battle-scarred** – “жангда жароҳатланган”; **helmet-mounted** – “дубулға”;

равиш + сифатдош I: **hard-hitting** – “ўта кучли”;

равиш + сифатдош II: **hard-fought** – “қийин кечган жанг”; **least-engaged** – “кам шуғулланган”;

сифат + сифат: **nuclear-free** – “ядро қуролидан ҳоли”;

сифат + сифатдош II: **nuclear-powered** – “ядро қувватига эга”.

в) **қўшма феъллар:**

равиш + феъл: **outfight** – “душмандан устун келмоқ”; **downgrade** – “хизматда (мансабда) пасайтирмоқ”.

от + феъл: **manhandle** – “қўпол муносабатда бўлиш”.

Тадқиқотга оид тўпланган материаллар таҳлилидан ўзбек тили ҳарбий терминларини ҳосил қилишда **аффиксация**нинг сермахсул усуллардан бири эканлиги маълум бўлди.

Умумтуркий –**чи** аффикси узоқ ўтмишда ҳам ўзининг маҳсулдорлиги билан ажралиб турган. Ушбу кўшимча орқали турли-хил маъноли шахс ва касб-кор номларини ясалганлигини қадимги ёзма ёдгорликларда ҳам учратишимиз мумкин [1, Б.47]. Маълум бўлишича, қадимги даврларда шахс номларини ифодаловчи қатор ҳарбий терминлар –**чи** аффикси билан ясалган: **йағичи** – лашкарбоши; **ақынчи** – илғор отряд; **башчи** – ҳарбий саркарда; **йачи** – ёйчи; **чапқунчи** – хужумкор отряд; **туғчи** – байроқдор; **черикчи** – аскар ва бошқалар [2, Б.70-82].

Ўқчи термини ҳам шу кўшимча ёрдамида ясалган терминлардан бири бўлиб, “пиёда кўшинларнинг милтиқ, пулемёт, автомат билан қуролланган **жангчиси, солдати**” маъносида қўлланилмоқда. Масалан: Ўнг томонда турган автоматчилар, **ўқчилар** бирдан кўтарилиб, олдинга ташландилар. (А.Убайдуллаев. “Қонли издан” асари).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида –**чи** аффикси, асосан, **от** ўзакли лексемалардан ҳарбий ишга алоқадор кўплаб шахс ва касб эгалари номларини ҳосил қилаётганини эътироф этиш лозим. Бунга қуйидагиларни мисол тарзида келтиришимиз мумкин: чегарачи; замбаракчи; хужумчи; жангчи; алоқачи; мўлжалчи; тўпчи; ўқчи; мудофаачи; денгизчи ва бошқалар [3, Б.48].

Ҳозирги ўзбек тили ҳарбий лексик birlikларнинг салмоқли улушини русча терминлар ташкил этганлиги сабабли ҳам шундай ўзак-негизларга –**чи** аффикси қўшилиб, терминлар ҳосил қилиш фаоллашган. Масалан: гвардиячи; флотчи; фронтчи; автоматчи; штурмчи; гранатамётчи; бронбойчи каби ўнлаб терминлар ана шулар жумласидандир.

Бундан ташқари, ўзбек тили ҳарбий терминологиясида –**лик** аффикси қуйидаги терминларни ясада иштирок этади:

1. **Ҳарбий хизматга (ишга) алоқадор** шахсни англатувчи морфемаларга қўшилиб, муайян мутахассислик номини ифодаловчи терминлар ясади. Масалан: Аниқ билган одамларнинг айтишига қараганда, Мадрайим аскарликка ўзи ариза берган... (А.Қаҳҳор. Қўшчинор, 116-бет). Қуйидаги мисолларга эътибор берамиз: мерганлик, ғаввослик, соқчилик, навбатчилик, чегарачилик, кўриқчилик, посбонлик ва ҳ.к.

2. **Ҳарбий унвон, даража** эгалари номларига қўшилиб, унвон ва лавозимларнинг даражаланишини ифода этувчи терминларни ҳосил қилади: Элмурод уйга келиб, столи устида ҳарбий комиссарликнинг повесткасини кўрди. (Шухрат. Шинелли йиллар, 6-бет); кўмондонлик, генераллик, офицерлик, майорлик, сержантлик, капитанлик, лейтенантлик, маршаллик, патруллик, разведкачилик ва ҳ.к.

3. **Ҳарбий хизмат, иш, ҳаракат, амалиёт** жараёнидаги руҳий ҳолат ва салоҳиятни ифодаловчи терминлар ҳосил қилишда иштирок этади. Масалан: Ҳа, **ботирлик**нинг яна бир кизик нухасини кўрдимки... (Ойбек. Қуёш қораймас, 42-бет). Қўлинг баланд келса, душманни зиркиратиб қувиб, чекиниш йўлини ғалаба ва **қахрамонлик** йўлига айлантирасан (Шу асар, 164-бет).

Қуйидаги мисолларга эътибор берамиз: интизомлик, бетарафлик, заифлик, жасурлик, номардлик, мардлик, кўрқмаслик ва б.

4. Ҳозирги ўзбек тили ҳарбий терминологиясида –(**и**) –**ш** маҳсулдор аффикс сифатида ўнлаб ҳарбий терминлар ясаши мумкин. Масалан: - Эртага станокли пулемётдан отамиз-а? Эсларингдами? **Отиш** қоидаларини кўздан кечириб қўйдиларингми? (Шухрат. Шинелли йиллар, 15-бет). Қуйидаги терминларни мисол сифатида қайд этиш мумкин: қочиш, яқинлашиш, ўчириш, кузатиш, учиш, тўқнашиш, урушиш ва ҳ.к.

5. –**в** (–**ов**, –**ув**) аффикси муайян жараён номларини ифодалаш учун хизмат қилади. Мазкур аффикснинг ҳарбий терминларни ясадаги иштироки анча фаол. Стеклов бугун эрта билан душманнинг шиддатли ҳужумини қайтараркан, бир неча жангчи билан **қуршовда** қолиб кетди. (Ойбек. Қуёш қораймас, 75-бет). Қуйидаги терминларга эътибор қаратамиз: **отишув**, **отув**, **кечув**, **тўқнашув**, **тергов**, **бошқарув** ва ҳ.к.

6. –**гич** (–**гич**, –**кич**, –**қич**) аффикси феъл сўз туркумига қўшилиб, “бирор нарсани бажаришга мўлжалланган ҳарбий қурол-яроғ, мослама” номларини яшаш жараёнида иштирок этади. Бундай терминлар жумласига қуйидагиларни киритиш мумкин: портлатгич, пуркагич, ўлчагич, мўлжаллагич (прицел), тўғрилагич ва б.

7. –**ма** аффиксининг асосий вазифаси феълдан англашилган ҳаракат номи билан боғлиқ жараён ва от сўз туркумига оид бошқа маъноли лексик бирликларни ясашда хизмат қилади: **сочма**, **мослама**, **қурилма**, **бўлинма**, **отишма**, **пистирма** ва ҳ.к.

8. Қадимги даврлардаёқ “муайян соҳада биргалик, ўртоқлик, шериклик” каби маъноларни ифодалаган –**дош** аффикси ҳозирги ўзбек ҳарбий терминологиясида айрим терминларни ясашда қатнашган. Масалан: **сафдош**, **қуролдош**, **армиядош**, **полкдош**, **хизматдош** ва ҳ.к.

Ўзбек тилида икки ва ундан ортиқ сўзларни бир-бирига қўшиш йўли билан лексемалар ҳосил қилиш ўзига хос ўринга эга. Ҳарбий терминологияда қўшма терминлар миқдор жиҳатдан кўпчиликни ташкил этмаса-да, уларга муайян ҳарбий тушунчаларни ифодалаш вазифаси юкланган. Терминларнинг қўшма ва бирикмали турлари мавжуд. Ўзбек тили ҳарбий терминологиясида қўшма терминлар компонентларининг қандай сўз туркуми билан ифодаланишига асосланиб, қуйидаги моделлар асосида ясалганлиги аниқланди:

1. **От+от** моделидаги қўшма терминлар. Бундай қўшма терминларда иккинчи компонент муайян предметни, объектни ифодалаб келса, биринчиси унинг ўрин-жойга бўлган муносабатини англатади. Масалан: **бошпана**, **туйнукпарда**, **сувтўсиқ**, **зирхқопқоқ** ва ҳ.к.

2. **Сон+сифатдош** моделидаги қўшма терминлар: **олтиотар**, **қўшотар**

3. **От+феъл+гич** моделидаги қўшма терминлар: **бомбақидиргич**, **ракетаэлтгич**, **гранатаотгич**, **дозаўлчагич**, **минаотқич** ва ҳ.к.

4. **От+хона** моделида аффиксоидлар орқали ясалган қўшма терминлар. Қайд этиш лозимки, **хона** аффиксоиди ўзбек тилига форс-тожик тиллардан ўзлаштирилган. Х. Латипова **хона** компонентли лексик бирликларни қўшма сўз деб ҳисоблаш лозимлигини исботлаб берди [4, Б.96]. Масалан: **аслаҳахона**, **қоровулхона**, **газхона**, **снарядхона**, **омборхона** ва б.

Тадқиқотда инглиз ва ўзбек тиллари ҳарбий терминларининг умумий миқдорини қайси сўз туркумларига мансублигини билиш мақсадида терминларни лингвостатистик усул мезонларига асосланиб таснифлашга қарор қилдик. Ушбу лингвостатистик таҳлилни амалга оширишда диссертация учун тўпланиб, чоп этилган “Инглизча-ўзбекча ҳарбий терминлар луғати”га таянилди.

I жадвал

Инглиз ва ўзбек тилларидаги ҳарбий терминларнинг сўз туркумларига мансублиги бўйича лингвостатистик мезонларига асосланиб таснифлашнинг миқдорий таҳлили

Ўзбек тилида – 852				Инглиз тилида – 713			
т/р	Сўз туркумлари	Терминлар сони	Кўрсаткич фоизи	т/р	Сўз туркумлари	Терминлар сони	Кўрсаткич фоизи
1.	Аффикс -и (-ш)	319	37,5%	1.	Равиш+феъл	143	20,0%
2.	От+лик	186	21,8%	2.	От+сифат	130	18,5%
3.	Суфикс -в (ов, -ув)	168	19,8%	3.	Сифат+от	96	13,5%
4.	Феъл+ма	120	14,0%	4.	От+от	85	12%
5.	От+от	15	1,7%	5.	От+феъл	84	11,5%
6.	Феъл+гич	12	1,4%	6.	Феъл+равиш	67	9,5%
7.	От+феъл+гич	10	1,2%	7.	Сифат+ сифат	36	5,0%
8.	От+дош	9	1,0%	8.	Равиш+ сиф-ш I	22	3,0%
9.	От+хона	7	0,9%	9.	От+олд (префикс)	18	2,5%
10.	От+сифатдош	6	0,7%	10.	От+сиф-ш I	15	2,1%
				11.	Сифат+ сиф-ш II	7	0,9%
				12.	От+сиф-ш II	6	0,8%
				13.	Равиш+ сиф-ш II	4	0,5%
	жами	852	100%		жами	713	100%

Ўзбек тилшуносларининг қайд этишича, ўзбек тилида рус тили таъсирида шаклланган кўшма лексемаларнинг дефис билан ёзиладиган тури кенг тарқалган [5, Б.144]. Масалан: учувчи-разведкачи, учувчи-космонавт, штурман-тўғриловчи, штурман-бомбардимончи шулар жумласидандир.

Бундан ташқари, ўзбек тили ҳарбий терминологиясида оддий сўз бирикмаси шаклидаги икки лексемадан иборат (алоқа взводи, ҳарбий сир, жанговар топширик, пичокли милтик) ва мураккаб сўз бирикмаси шаклидаги уч ва ундан ортиқ лексемадан иборат (Олий Бош Қўмондонлик, қўшинларнинг ўзаро ҳаракати, отлик разведкачилар взводи, кўкқисдан қилинган ҳужум, ҳарбий ҳаво кучлари, пиёда аскарлар полки, ҳаво ҳужумига қарши мудофаа, муддатли ҳарбий хизмат), тўрт ва ундан ортиқ мустақил маънога эга бўлган сўзлардан ҳосил қилинган (ҳаво-сув ости нишони, сув ости кемасини қидирувчи авиацион восита), етти ва ундан ортиқ мустақил маънога эга бўлган сўзлардан ҳосил қилинган (мамлакатни ҳаво ҳужумидан мудофаа қилиш қўшинлари, “сув ости кемаси –сув ости нишони” номли ракета) каби ҳарбий терминлар муҳим ўрин эгаллайди.

Келтирилган мисоллардан англашиладики, ўзбек тили ҳарбий терминологиясида бирикмали терминлар компонентлари сони ортиб бориши билан, уларнинг умумий миқдори камая боради. Буни у ёки бу тушунчани ихчам тарзда ифодалаш зарурлиги, “нутқ тежамкорлиги” қонуниятининг амалдаги ифодаси билан изоҳлаш мумкин. Чунки, бирор тушунчани кўп компонентли бирикмалар билан ифодалаш ҳоҳ инглиз, ҳоҳ ўзбек тилида бўлсин, ахборот алмашиш жараёнини қийинлаштириши табиий ҳолатдир.

Ўзбек тилида рус тилининг таъсири остида ҳосил бўлган кўшма сўзларнинг дефис билан ажратиб ёзилиши, уни миллий тилимизда кенг тарқалган турлари ҳақида Р.Дониёровнинг ишларида ҳам кўришимиз мумкин. Олим ўзбек тилининг техник терминологик тизимида арава-тахлагич, ағдаргич-қанот, бўшатгич-зичлагич каби терминлар кенг қўлланаётганлигини алоҳида таъкидлайди [5, Б.144].

Бундан ташқари, конверсия усули инглиз ҳарбий терминологиясида сўз яшашнинг кенг тарқалган усулларида бири саналади. Унда маълум сўз туркумига тааллуқли сўз ўзининг дастлабки шаклини ўзгартирмаган ҳолда янги парадигмага ўтиб, бошқа сўз туркуми аъзосига айланади. Конверсия феъл ҳосил қилишнинг асосий усулларида биридир. Масалан: mortar – “миномёт” – to mortar – “ўққа тутмоқ”; shell – “совут” – to shell – “совутни ечмоқ”; rocket – “ракета” – to rocket – “ракета отмоқ”; burst – “портлаш” – to burst – “портлатмоқ”; blockade – “блокада-қуршов” – to blockade – “қуршаб олмоқ”. Қайд этиш керакки, конверсия орқали ҳосил бўлган феъл дастлабки сўз маъноси билан боғлиқ ҳаракатни англатади. Янги ҳосил бўлган лексемаларни таржима қилиш муаммоси эса ўзбек тилида конверсия ҳодисасининг учрамаслиги билан изоҳланади. Ҳолбуки, конверсия усулида асосан от сўз туркумидан феъл ҳосил қилинади. Конверсия ёрдамида ҳосил бўлган феъл барча ҳолатларда асос қилиб олинган сўзнинг маъноси билан боғлиқ ҳаракатни англатиши қуйидаги мисолларда ўз аксини топган: mortar – “миномёт” – to mortar феълени ўзбек тилида “миномётламоқ” дея олмаймиз, аксинча, “миномётдан ўққа тутмоқ” дейишимиз мумкин. Officer – “офицер” – to officer – “қўмондонлик қилмоқ”, “офицер таркибини тўлдирмоқ”; gap – “ёриқ” – to gap феълени “ёрмоқ” дея олмаймиз, аксинча, “ёриб ўтмоқ” дейишимиз мумкин.

Конверсия йўли орқали феълдан от ҳосил қилиш жараёнини ҳам кузатиш мумкин. Масалан: to intercept – “тутиб олмоқ”; – intercept – “тутқин”.

Мисоллардан кўринадики, инглиз тилида отдан феъл яшашда **to** юкламасидан фойдаланилган. Ўзбек тилида феълнинг ноаниқ шакли сўзнинг ўзагига “моқ” қўшимчасини қўшиш орқали реаллашади. Масалан: ўзбек тилидаги “мувозанат” лексемасининг маъноси инглиз тилида “balance” билан берилади. Ҳар икки тилдаги сўз от вазифасида келмоқда. Ушбу сўзлардан феъл яшаш учун ўзбек тилида “мувозанатмоқ” деб бўлмайди, аксинча, ўзбек тилида ушбу сўздан феъл ҳосил қилиш учун унга “сақламоқ” сўзини қўйишимиз лозим. Яъни, “мувозанат сақламоқ” каби. Инглиз тилида эса юқорида таъкидланганидек, феъл яшашда **to** юкламасидан фойдаланиш етарли. Масалан: to balance, яъни “мувозанат сақламоқ”.

Тилда қисқартма (аббревиация)лар муҳим аҳамиятга эга. Қисқартмалар ҳар қандай

махсус лексиканинг ажралмас таркибий қисми бўлиб, тилни бойитишнинг муҳим манбаи ҳисобланади. Қисқартирилган турли лексик бирликлар чоғиштирилаётган тиллар ҳарбий терминлар тизимининг ўзига хос жиҳатларидан бири саналади. Улар ўз ўрнида ҳарбий соҳа мутахассислари ҳамда хизматчиларининг оғзаки ва ёзма нутқи тежамкорлигини таъминловчи воситадир. Шу маънода, аббревиация жараёнининг туб моҳияти тил эгаларининг коммуникатив мақсадда тил бирликлари ва элементларидан оқилона фойдаланиши, тил графикасидан минимал даражада истифода этиши орқали маълумот ва ахборотни максимал миқдорда узатишга асосланади.

Қисқартириш – инглиз тили ҳарбий терминологиясида морфологик усулда сўз яшашнинг кенг тарқалган усули ҳисобланади. Унинг кенг ва изчил тарқалишига сабаб, шубҳасиз, қисқалик ва лўндалик устувор саналган талабларни ўз ичига олган ҳарбий ҳужжатлар услубининг бевосита таъсиридир. Аксарият термин ва термин-бирикмалар қисқа ёзувнинг расмийлаштирилган вариантыга эга бўлади. Бироқ, қисқартмаларнинг ёзма нутқда бундай қўлланилишини тўлақонли сўз ясаиш деб бўлмайди. Чунки, ушбу ҳолатда янги сўз ҳосил бўлмайди, аксинча, мавжуд лексик бирликларни белгилашнинг махсус шартли тизимидан фойдаланилади, холос. Қисқартириш орқали янги сўз ҳосил қилиш ҳақида унинг оғзаки нутқда тўлиқ синоним сифатида қўлланила бошлагандагина гапириш мумкин. Масалан: **plane** – **airplane** (иккиси ҳам **самолётни** англатади); **chute** – **parachute** (**парашют**).

Терминнинг асосини қисқартириш йўли орқали аббревиацияларнинг қуйидаги асосий шакллари бир-бирдан фарқланади:

- 1) сўз бошини қисқартириш: (heli)copter; (para)chute;
- 2) сўз ўртасини қисқартириш: arty (artillery);
- 3) сўз охирини қисқартириш: demob(ilize); frag(ment); heli(copter); prop(eller).

Ушбу кўринишларнинг турли вариантларини учратиш мумкин: medico (medical officer), nukes (nuclear weapons), pentomic (penta + atomic), radome (radar + dome), siwa (side winder).

Терминологик тизимда мураккаб структурали қисқартмалар алоҳида аҳамиятга эга. А-bag (assault bag), А-bomb (atomic bomb), Н-bomb (hydrogen bomb) сингари терминлар бунга мисол бўла олади.

Кўп компонентли ҳарбий терминларнинг акроним қисқартма шакллари ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Масалан: қисқартма терминларнинг охирига **АС** (**АС** – automatic computer “автомат ҳисоблаш қурилмаси”) компоненти қўшилиши натижасида вужудга келган ҳарбий қисқартма терминлар жумласига **BINAC** – binary automatic computer; **FADAC** – field artillery digital automatic computer; **MINIAC** – minimal size automatic computer; **TRANSAC** – transistor automatic computer; **UNIVAC** – universal automatic computer сингарилар киради. Шунингдек, **ОС** – (operations center “бошқарув пункти”) компонентли қисқартмаларга **АОС** – air operations center, **АРТОС** – army tactical operations center, **КОМСОС** – communication space operations center, **ФАТОС** – field army tactical operations center, **СОС** – sector operations center кабиларни киритиш мумкин.

Буюк Британия ҳарбийлари томонидан ҳарбий хизмат жараёнида қисқартмалардан кенг фойдаланилади. Масалан: **AWOL** (Absent without leave). Ушбу қисқартма, қачонки аскар ҳарбий қисм ёки қўрикланаётган ҳарбий постни руҳсатсиз ташлаб кетган чоғда қўлланилади. Мисол: Where is Mike standing in the post. He is **AWOL**. Ўзбек тилида эса, бундай вазиятда “қочоқ” терминидан фойдаланилади. **MIA** (Missing in action) қисқартмасидан урушда аскарнинг изсиз йўқолишига нисбатан қўлланилган. Ушбу терминга муқобил равишда **KIA** (Killed in action) қисқартмаси ишлатилади. Ўзбек тилида эса, бундай вазиятда “бедарак йўқолган” термин-бирикмасидан фойдаланилади. Инглиз аскари рация ёки телефон орқали топшириқ олгандан сўнг **copy** ёки **roger** терминидан фойдаланади. Ушбу терминнинг тўлиқ шакли “Мен топшириқни тушундим” (I understand the message). Бу термин ўзбек тилида “тушунарли” ёки “тушундим” маъносига келади. Инглиз тилида бирор иш ёки топшириқ бажарилмай қолса ёки муваффақиятсизликка учраса **dud** терминидан фойдаланилади. Ушбу қисқартма терминнинг келиб чиқиши, аскар гранатани портлатиш учун унинг ипини тортиб отганда граната портламай қолса, ундан қисқа “**dud**” товуши чиқиши билан боғлиқ. Инглизча

Uncle Sam қисқартма терминини олиб кўрайлик. Ушбу термин таркибидаги дастлабки бош ҳарфлар, яъни **US** “АҚШ куруллы кучлари” маъносини беради. [10. Б.6-7]

Аслида, қисқартмалар икки катта гуруҳга бўлинади: график ва лексик. График қисқартмалар фақат ёзма нутқда ишлатилади, товушли шаклга мўлжалланмаган. Масалан: **Svc Plt** қисқартмаси **service platoon** “хизмат кўрсатиш взводи” маъносини англатади. Лексик қисқартмалар ҳам ёзма, ҳам оғзаки нутқда ишлатилиб, қисқартмаларнинг асосий қисмини ташкил қилади. Масалан: термин бирикмаларнинг қисқариши, **private** (private soldier бирикмасидан олинган) “оддий аскар”, **automatic** (automatic pistol бирикмасидан олинган) “автоматик пистолет” ва ҳ.к.

Шунингдек, инглиз тилида қайта ўзгартириш орқали ҳосил бўлган қисқартмалар ҳам мавжуд: Масалан: **sub** сўзи **submarine** “сувостии кемаси” ёки **submachine-gun** “автомат, пистолет-автомат”, **radome** сўзи **radar dome** “РЛС антеннаси суйри детали” ва ҳарфли қисқартма (аббревиатуралар) кабилар [6, Б.132-135]. Асл аббревиатуралар ҳарфма-ҳарф ўқилади. Масалан: **USN** – **United States Navy** – “АҚШ ҳарбий денгиз кучлари”. Аббревиациялардан ташқари ҳарбий лексикада акронимлар ҳам мавжуд. Акронимлар сўз бирикмаларнинг бошланғич ҳарфлари ёки бўғинларидан ҳосил бўлган қисқартмалардир. Улар шакл жиҳатидан умумхалқ сўзларига мос келади. Масалан: **BOSS** – biological orbiting satellite station – “биологик орбиталь станция”. Қиёсланг: boss – “босс, хўжайин” ҳамдир [7. Б.45].

Ҳозирги инглиз тили ҳарбий терминологиясида қисқартмаларнинг сўз ясовчи элементлари билан боғлиқ структур моделлари мавжуд. Улар қаторига “локацион қурилма” маъносини англатувчи –**ar** сўз ясовчи қўшимчали қисқартмалар анча кенг тарқалган. Масалан: **radar, sonar, sofar, cotar, datar, ladar, lofar, midar** кабилар. Охирида –**ar** қўшимчаси бўлган сўзлар учраса, демак, гап қандайдир локацион қурилма ҳақида бораётгани маълум бўлади [8. Б. 450].

Агар қисқартмаларда (/) белгиси учраса, у бир неча вазифани бажариши мумкин. Кўпинча у сўз ёки сўз қисмлари чегарасини англатади: **a/c** aircraft; **C/A** counterattack; **F/C** flight control; **M/R** morning report. Ушбу белги қатор олд қўшимча ва боғловчилар ўрнига ҳам қўйилиши мумкин: **A/G** air-to-ground; **C/S** chief of staff; **c/s** cycles per second; **F/O** fuel-to-oxidizer ratio; **L/A** lighter than air; **s/c** second-in-command; **V/STOL** vertical and short take off and landing [9. Б.43].

Ҳозирги ўзбек тили ҳарбий терминологиясида қисқартмалар инглиз тили ҳарбий қисқартмалари каби мураккаб шаклга эга эмас ва улар кўпчиликни ташкил этмайди. Масалан, Ҳарбий Ҳаво Кучлари (**ХХК**), Ҳаво Ҳужумидан Мудофаа (**ХХМ**), Ўзбекистон Республикаси Куруллы Кучлари (**ЎЗРҚК**), Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги, Десанчилар Жанговар Машинаси (**ДЖМ**), Заҳира Қўмондонлик Пункти (**ЗҚП**), Заҳарловчи моддалар (**ЗМ**), Зенит Пулемёт Қурилмаси, Зирҳли Разведка-Дозор Машинаси (**ЗРДМ**), Зирҳли Транспортёр (**ЗТР**), Ҳарбий-Денгиз Кучлари (**ХДК**), Ҳарбий-Денгиз Флоти (**ХДФ**) шулар жумласидандир.

Аксарият ҳолларда қисқартмаларни оғзаки ва ёзма нутқда англаш ва таржима қилиш анча мураккаб ҳисобланади. Бироқ қисқартмалар билан ишлаш тажрибаси етарли бўлса, аксарият ҳолатларда унинг аниқ маъносини келтириб чиқариш мумкин. Қисқартмаларнинг мазмун-моҳиятини англашда уларнинг ўзига хос лексик-семантик ва лингвокультурологик хусусиятларини тўғри таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ҳарбий терминлар, термин-сўзларнинг ясалиши (ҳосил бўлиши)да қуйидаги усуллар сермахсул ҳисобланади ва уларга қуйидагича аниқлик киритилади. а) аффиксация усули – аффикслар сўз ўзагига қўшиш орқали янги ҳарбий терминлар ҳосил бўлади; б) композиция усули - икки ёки уч сўзни бир-бирига қўшиш орқали янги ҳарбий терминлар шакллантиришни ўз ичига олади; в) конверсия усули - конверсия ҳодисаси таъсирида сўзларнинг лексик шакли ва талаффузи ўзгаришсиз қолади. Бир сўз туркумидан бошқа бир сўз туркумига ўтишдаги муносабатлар **V+N/N+V** моделига мувофиқ феъл туркумидан отлашган сўзлар, ўзак феъл морфемик қобиғи билан талқин этилади; г)

аббревиация (қисқартириш) усули ва унинг турларида товуш ёки сўзнинг график шаклининг баъзи қисмларини тушириб қолдиришни ўз ичига олади.

Иктибослар/Сноски/References

1. Абдуллаев Ф. —чи аффиксининг генезисига доир//Ўзбек тили ва адабиёти. 1960, 6-сон. 47 б. (Abdullayev F. —chi affiksining genezisiga doir//O‘zbek tili va adabiyoti. 1960, 6-son. 47 b.)
2. Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке. Дисс. канд. филол. наук. 1981. 70-82 с. (Dadabayev X. Voyennaya leksika v starouzbekskom yazike. Diss. kand. filol. nauk. 1981. 70-82 s.)
3. Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке. Дисс. канд. филол. наук. 48 с. (Dadabayev X. Voyennaya leksika v starouzbekskom yazike. Diss. kand. filol. nauk. 1981. 48 s.)
4. Латипова Х. “Хона” сўз ясовчими ёки қўшма сўз компонентими? // Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. —Т.: 1993. 96 б. (Latipova H. “Xona” so‘z yasovchimi yoki qo‘shma so‘z komponentimi? // O‘zbek tilshunosligiga oid tadqiqotlar. —T.: 1993. 96 b.)
5. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари, — Т.: Фан. 1977. 144 б. (Doniyorov R. O‘zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari, — T.: Fan. 1977. 144 b.)
6. Борисов В. В. Аббревиация и акронимия // Военные и научно-технические сокращения в иностранных языках / под ред. А.Д. Швейцера. — М.: 2004. 132-135 с. (Borisov V. V. Abbreviasiya i akronimiya // Voyenniye i nauchno-texnicheskiye sokrashyeniya v inostrannix yazyках / pod red. A.D. Shveysera. — M.: 2004. 132-135 s.)
7. Берков В. П. Двухязычная лексикография. ст. 45.
8. Англо-русский военный словарь. — М.: 1989. Воениздат.
9. Берков В. П. Двухязычная лексикография. ст. 43
10. Судзиловский Г. А. Сленг — что это такое? М.: Воениздат, 1973. ст. 6-7